

Частина друга

ДЕРЖАВИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

ТЕМА 3. Держава як створювач та гарант здійснення позитивного права

1. Загальне поняття держави

Як було з'ясовано у попередній темі, «автором» позитивного (юридичного) права в обох його різновидах – об'єктивному та суб'єктивному – є держава. Отож далі подаватиметься загальнотеоретична характеристика цього вкрай важливого соціального утворення.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, яка, забезпечуючи його цілісність і безпеку, вирішує загальносуспільні завдання та здійснює керівництво ним насамперед в інтересах його домінуючої частини.

Коментуючи запропоноване визначення, відзначимо наступне:

1) Виникнення та існування держави пов'язується з будь-яким соціальним (не біологічним) розшаруванням суспільства, тобто з його розподілом на певні частини (спільноти, об'єднання). Причому кожна з них поряд із загальносуспільними (та й, зрештою, загальнолюдськими) потребами й інтересами має також і свої особливі, іноді й протилежні, потреби та інтереси. Розподіл суспільства тільки на соціально-економічні класи (у традиційно марксистському розумінні цього поняття) – це хоча і найбільш поширена причина виникнення держав, проте не єдино можлива. Вона може поєднуватись, «переплітатись» також із поділом суспільства на етнічні спільноти чи на якісь інші соціальні «підрозділи» (які, як і класи, можуть посідати неоднакове становище у соціальній системі, зокрема у суспільному виробництві). Отже, *будь-яка соціальна неоднорідність суспільства вже зумовлює необхідність утворення держави.*

2) При деякій, на перший погляд, невизначеності поняття «домінуюча частина суспільства» все ж зрозуміло, що йдеться, як зазначалося раніше, про

найвпливовішу його соціальну групу. Причому такий – вирішальний – її вплив (зокрема, її панування) може знаходити прояв у різних сферах суспільних відносин і здійснюватись у різних формах, різними засобами.

3) Наведена дефініція чітко фіксує, що саме держава призначена вирішувати загальносуспільні питання, організовувати задоволення загальносоціальних потреб та інтересів; адже, окрім неї, жодна інша організація здійснити це зазвичай не спроможна. Однією з таких найперших потреб (інтересів) є забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не послаблювали, не роз'єднували). Остання обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, «консенсусну») місію держави, при виконанні якої вона може виступати виразником, представником і реалізатором інтересів не тільки домінуючої частини населення, а й усього певного суспільства загалом. Проте якщо обмежитись констатацією тільки цієї суттєвої властивості держави, то здійснити класифікацію держав, виходячи передусім із їхньої соціальної сутності, буде неможливо. Адже загальносоціальні завдання були змушені вирішувати усі без винятку держави, які існували в історії людства та існують сьогодні.

4) «Замикання» соціальної сутності держави на реально існуючі потреби та інтереси (чи домінуючої частини, чи усього суспільства) дозволяє *матеріалістично*, тобто гранично об'єктивно, охарактеризувати цю сутність. Остання, отже, має, так би мовити, «двоїтий» характер: будь-яка держава покликана задовольняти, з одного боку, потреби та інтереси усього суспільства як єдиного цілого, а з іншого – водночас потреби та інтереси його домінуючої частини.

2. Виникнення держави.

Причини виникнення первісної (архаїчної) держави. Основні теорії про походження такої держави.

Первісні людські спільноти, які формувались спочатку тільки на кровно-

родинних зв'язках (роди), були, як свідчать етнографія та інші історичні науки, соціально однорідними утвореннями: групи людей, що існували всередині такої спільноти, виділялись виключно чи здебільшого за їхніми *біологічними* властивостями (стать, вік, фізичний стан тощо). Тому й існуючі тоді органи публічної влади, які здійснювали управління таким суспільством (збори родичів, старійшина роду), а також загальні правила поведінки (звичаї, ритуали, традиції, табу), які діяли в ньому, однаковою мірою виражали інтереси всіх його членів-родичів.

Та внаслідок неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, зокрема розподілу суспільної праці, а відповідно й усього суспільного життя, об'єктивно виникає потреба у виконанні таких соціальних функцій, на реалізації яких починають зосереджуватись, «спеціалізуватись» лише окремі члени роду (племені). Отже, поступово формуються невеликі групи людей, за якими закріплюються лише певні соціальні «ролі». До останніх насамперед належать: а) управління – тобто організація і координація «природопривласнюючої», а згодом виробничої діяльності родичів, одноплеменців; б) «шаманство» – ритуально-обрядові функції; в) військове керівництво – організація захисту від племен завойовників.

У таких «управлінців», певною мірою вже відокремлених від звичайних членів спільноти (перших можна умовно назвати «родо-племінною бюрократією»), поступово формуються, окрім загальносуспільних, ще й специфічні групові інтереси. А внаслідок цього таке первісне родово-племінне суспільство повільно, але неминуче стає *соціально неоднорідним*.

Та вирішальною мірою, як свідчать згадані науки, це спричинили перші великі розподіли суспільної праці (насамперед, розподіл на «природопривласнюючу» і виробничу, а згодом – на скотарство та землеробство) і виникнення – як наслідок – *приватної власності* на засоби виробництва. А згодом вже виникає надлишковий продукт, який виробляли у первісному суспільстві, використовуючи все більш досконалі засоби виробництва.

Така власність поступово зосереджується в першу чергу в руках племінної бюрократії (управлінської, військової, релігійної). І вона починає здійснювати

керівництво суспільством вже не тільки у загальних інтересах, а й, так чи інакше, в інтересах своєї «управлінської» групи.

Остання обставина якраз і *суттєво відрізняє* таку організацію управління суспільством від тієї, яка існувала у попередньому, соціально однорідному, суспільстві. Тому така організація влади має бути відображена вже окремим, спеціальним поняттям. В українській мові воно позначається терміном «держава».

Отже, якщо не вважати племінну бюрократію соціально-економічним класом (оскільки ця група, посідаючи особливе місце у виконанні соціальних функцій, у розподілі прав і обов'язків, до певного часу не відрізняється від інших членів суспільства своїм відношенням до засобів виробництва), то можна констатувати наявність *докласової держави – держави племінної бюрократії*. Ця держава – за її соціальною сутністю – була організацією публічної (вже політичної) влади домінуючої, керівної верхівки племінного соціально неоднорідного суспільства. Про таку архаїчну докласову державу писали, між іншим, такі видатні вчені, як німецький мислитель Фрідріх Енгельс у книзі «Анти-Дюрінг» (1878 р.), а також український історик Михайло Грушевський у книзі «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.).

З виникненням класів рабовласників і рабів (у деяких країнах – класів феодалів і феодално залежних селян) соціальна сутність держави змінюється: остання стає організацією політичної влади рабовласників (або ж, в інших випадках, відразу влади феодалної верхівки).

Чимало таких держав згодом підкоряли собі інші народи (як державні, так і бездержавні) або ж самі втрачали незалежність чи переставали існувати внаслідок загарбання їх або інших історичних подій.

Ознаки державної влади, які відрізняють її від публічної влади у первісному, соціально однорідному суспільстві:

1) у первісному суспільстві публічна влада виражає і захищає інтереси всіх його членів; а в соціально неоднорідному – інтереси насамперед домінуючого у ньому прошарку, угруповання;

2) у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються від інших

членів суспільства за своїм соціальним становищем; в соціально неоднорідному суспільстві носії такої влади вже організаційно відокремлені у певну групу, яка набуває особливого статусу;

3) у первісному суспільстві населення не оподатковується; а в соціально неоднорідному суспільстві для утримання носіїв державної влади інші члени суспільства зазвичай зобов'язані сплачувати податки (данину);

4) у первісному суспільстві органи влади не поділяються – залежно від виконуваних ними функцій – на певні види; а в соціально неоднорідному суспільстві функції державної влади розподіляються між окремими системами її органів;

5) у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій би території вони не перебували; а влада держави поширюється не тільки на родичів і одноплеменців, а на всіх людей, які перебувають на її території;

6) у первісному суспільстві діють такі правила поведінки, обов'язковість яких забезпечується звичаями, традиціями, мораллю, різноманітними засобами громадського впливу; а у державі складається система особливих, формально обов'язкових загальних правил поведінки – юридичних норм, здійснення яких забезпечується саме державою.

3. Причини утворення національної держави

Згодом в історії людства нерідко траплялись такі ситуації, коли деякі народи, нації, що компактно проживали на своїй історичній території, з огляду на певні конкретні обставини опинялись у складі іншонаціональних або багатонаціональних держав. І тоді самостійним чинником утворення нових держав ставало здійснення такими націями (народами) їхнього буттєвого права на політичне самовизначення. За певних умов цей чинник може набувати вирішального значення і зумовлювати формування *національної держави*. Такі держави утворювалися, зокрема, в процесі ліквідації імперій, колоній,

суверенізації «державоподібних» формувань.

Втім, і національні держави завжди виникають у суспільстві, яке є соціально неоднорідним. Та й будь-яка нація, навіть у минулі часи, була спільнотою здебільшого соціально неоднорідною.

Зовнішніми (формальними) реквізитами національної приналежності держави слугують, зазвичай, певні, історично зумовлені, її офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Ознаки державної влади, які відрізняють її від влади інших організацій у соціально неоднорідному суспільстві:

1) у кожній країні з соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій – багато;

2) тільки держава виступає офіційним (формальним) представником усього суспільства; всі ж інші організації репрезентують лише якусь його частину;

3) тільки держава може вирішувати ті загальні питання, що стосуються всього суспільства, інші ж організації вирішують, зазвичай, лише такі справи, що стосуються лише певної частини суспільства;

4) держава для виконання своїх завдань та функцій створює специфічний апарат, який володіє владними повноваженнями та матеріальними засобами задля їх реалізації, інші ж організації такого апарату не мають;

5) тільки держава може встановлювати формально обов'язкові для всього населення загальні правила поведінки – юридичні норми, тоді як встановлені іншими організаціями норми поширюють свою формальну обов'язковість лише на їхніх членів;

6) тільки державна влада характеризується суверенітетом. Він має такі ознаки: верховенство влади у суспільстві; повнота влади; самостійність і формальна незалежність цієї влади від будь-якої іншої організації (або особи) – як у відповідній країні, так і за її межами.

Співвідношення соціальних і національних властивостей держави відображається такими положеннями:

1) Майже в кожній державі, що утворилася за нової чи новітньої історії,

її народ (населення) є етнічно неоднорідним, складається, так чи інакше, з різних національних спільнот.

2) Населення кожної з них, будучи, зазвичай, соціально неоднорідним, поділяється на певні класи, стани, прошарки чи якісь інші групи.

3) З іншого боку, не існує таких класів, соціальних прошарків, верств, які були б етнічно нейтральними, «дистильованими», цілком позбавленими національних особливостей.

Цим об'єктивно й зумовлюється складне переплетіння, взаємозалежність соціальних і національних властивостей у сутності будь-якої сучасної держави.

4. Типологія держав за їхньою соціальною сутністю

Типологія – це, загалом кажучи, теорія типологізації (тобто розподілу на типи) тих чи інших явищ. Типологізація держав покликана класифікувати, «розподілити» всі держави, що існували в історії людства або існують і зараз, на такі різновиди (групи, класи), які дають змогу виявити насамперед їхню соціальну сутність.

Соціальна сутність держави полягає в її здатності задовольняти певні потреби та інтереси домінуючої у суспільстві спільноти, а також усього суспільства. Отже, розкрити соціальну сутність держави означає виявити і вказати, інтереси і волю якої саме частини соціально неоднорідного суспільства (політичної, економічної, національної чи іншої) чи всього суспільства певна держава виражає і задовольняє першочергово. А досягнути цього можна тільки за посередництвом наукового дослідження, здійснюваного на основі соціально змістовного *потребового* підходу.

Як свідчить уся історія людства, офіційна назва, словесна «самореклама», самооцінка держави, зазвичай, не стільки розкривала, скільки приховувала, маскувала її справжню соціальну роль. І якби декларативна «зовнішність» держави завжди відповідала сутності цього явища, то й, можливо, взагалі не було би потреби в науці про державу.

Розподіляти держави на певні різновиди (типи, класи) можна, зрозуміло, і за іншими критеріями, зокрема:

- за їхньою належністю до відповідної цивілізації людства (наприклад, держави західної цивілізації та східної);
- за методами здійснення державної влади (демократичні і тоталітарні);
- за характером та рівнем технологічного розвитку відповідного суспільства (аграрні, індустріальні, постіндустріальні, чи, як іноді сьогодні висловлюються, «інформаційні»);
- за ставленням держави до релігії (теократичні та світські);
- за географічним розташуванням (європейські, азіатські та ін.).

Наведені класифікації держав, відображаючи, безперечно, вельми важливі риси, характеристики держав, не дають відповіді на питання: волю якої групи населення, якої його частини виражають і реалізують держави відповідної групи. А без такої відповіді соціальна сутність того явища, яке відображається поняттям держави, залишається прихованою, нерозкритою. Тому згадані класифікації не можуть замінити такої типології держав, яка фіксувала би відмінності між ними саме з огляду на їхню соціальну сутність.

Історія існування держав – це, зазвичай, насамперед історія зміни їхньої соціальної сутності. Тому й типи держав є їхніми *історичними* типами.

Історичний тип держави – це система суттєвих ознак, властивих усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що відображають соціально змістовну сутність і соціальне призначення держави.

Основні причини зміни історичних типів держави:

- 1) розвиток продуктивних сил суспільства і відповідна зміна у ньому виробничих відносин;
- 2) як наслідок, зміна соціальної (зокрема, класової) структури суспільства; формування нового домінуючого в економіці класу або іншої найбільш впливової групи населення, тобто зміна співвідношення у суспільстві класових та інших соціальних сил;

3) відтак, перехід державної влади до представників іншого класу (частини класу, союзу класів) або іншої соціальної групи, а отже, – зміна її соціальної сутності.

Хоча держава вирішальною мірою залежить насамперед від домінуючої у суспільстві соціальної групи, вона, однак, не є, так би мовити, складовою, структурною частиною цієї групи, а має відносну самостійність стосовно останньої, а тим більше щодо інших соціальних формувань та й, зрештою, щодо суспільства в цілому.

Така відносна самостійність держави дістає прояв у наступному:

- організаційна відокремленість державної влади від суспільства в цілому, від будь-яких груп і класів (у тому числі й від домінуючої частини суспільства);

- наявність власної внутрішньої будови (структури) та особливих, специфічних інтересів;

- залежність державної влади не тільки від домінуючої групи населення, але, так чи інакше, також і від інших груп суспільства;

- залежність державної влади не тільки від конкретно-історичного реального співвідношення сил різних соціальних груп всередині країни, а й від впливу зовнішньополітичних умов і подій;

- необхідність виконувати не тільки групові (класові та інші), а й загально соціальні завдання.

Відносна самостійність держави є однією з основних причин того, що існували, існують і, мабуть, завжди існуватимуть держави так званих *перехідних типів*. Вони, зазвичай, виражають волю кількох спільнот (класів, націй, верств, груп) або ж волю лише частини певної спільноти.

У різні епохи існували такі історичні типи держави:

- **племінно-бюрократичний,**
- **рабовласницький,**
- **феодалний,**
- **буржуазний,**
- **соціалістичний,**
- **соціально-демократичний.**

Наведена класифікація типів держав зумовлюється тим, що саме такі соціально-економічні спільноти, як племінна бюрократія, рабовласники, феодали, буржуазія, трудящі, представники так званого третього класу, зокрема трудівників-власників, були чи є домінуючою частиною населення у тому чи іншому суспільстві на певному етапі його історичного розвитку.

Між періодами існування названих «чистих» типів держави зазвичай існували (та й подекуди сьогодні існують) держави перехідних або, умовно кажучи, «змішаних» типів. До останніх належать, зокрема, й ті сучасні держави, які обрали орієнтиром свого розвитку правову державу соціальної демократії.

Типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статиці. А в динаміці, у «роботі» держави така сутність розкривається через ті основні функції, які та чи інша держава виконує у суспільстві.

5. Функції держави

Функції держави – це основні напрями діяльності держави, які виявляють та реалізують її соціальну сутність і призначення у соціально неоднорідному суспільстві.

Такі функції можна класифікувати на певні різновиди за такими критеріями:

- 1) за соціальним значенням державної діяльності –
 - ***основні*** (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави), та
 - ***неосновні*** (розкривають цю сутність опосередковано);
- 2) за територіальною спрямованістю –
 - ***внутрішні***, та
 - ***зовнішні***;
- 3) за сферою суспільного життя –

- *економічні*,

- *політичні*,

- *загальногуманітарні*;

4) за часом виконання –

- *постійні* (здійснюються упродовж усього часу існування певної держави), та

- *тимчасові* (здійснюються упродовж лише певного відрізка часу існування держави, наприклад під час стихійного лиха чи війни).